

Överheten

Husbonden var inte den ende som gjorde anspråk på legofolkets arbetskraft och ekonomiska resurser. Alltifrån 1200-talet tvingade överheten, i form av kyrka och kungamakt, legofolk att använda delar av sin lega för att betala årliga avgifter som avkrävdes dem som inte hade något eget åkerbruk. Överhetens ekonomiska krav handlade ursprungligen om att den ville utöka sina inkomster, men som vi redan sett kom krav på skatter och böter så småningom att användas också för att påverka legofolksinstitutionens ersättningsformer, särskilt genom att beivra lönesäd. Under 1500-talet började kronan dessutom i allt högre utsträckning göra anspråk på legofolkets arbetskraft, både som utskrivna soldater och som arbetare till storgårdar och gruvor. Dessa krav förändrade gradvis legofolksinstitutionen genom att husbönderna gavs en starkare förhandlingsposition gentemot kronan på grund av sin kontroll över legofolk och andra obesuttna. Legohjon kom därigenom att mer än tidigare lyda under dubbla överheter. Men låt oss börja från början med att se hur den medeltida kyrkan beskattade jordbrukets arbetare.

Kyrkans beskattning

Tiondet var kyrkans huvudsakliga inkomstkälla under medeltiden. Ärvt från judendomen var det ursprungligen en frivillig avgift, vilken emellertid blev obligatorisk redan under fornkyrkans tid och var det också enligt landskapslagarna.¹ Formerna för hur tiondet skulle betalas och vilka som omfattades av plikten att betala tionde varierade mellan de olika lagarna, som dock alla följde den kanoniska rättens regel att alla var skyldiga att betala tionde utom ”den blinde och den fattige”.² Enligt flera landskapslagar var därför en legodräng skyldig att betala

tionde till kyrkan som andra män om han hade ett eget jordbruk. Enligt Yngre Västgötalagen skulle såväl bonde som legoman betala tionde av all den säd som han hade sått,³ att detsamma gällde i Småland visas av att Tiohäradslagen stadgade att ”så dräng som bonde” skulle böta om han inte erlade sitt tionde i rätt tid,⁴ medan det i Östergötland däremot var husbonden som skulle betala tionde ”både för sig och sina hjon”.⁵ Svealagarna saknade närmare bestämmelser, med undantag för att Upplandslagen sade att en legodräng som lejde jord (men inte själv bodde på jorden) skulle betala tionde från jorden till prästen i den socken där jorden låg, men avgiften ”male” i den socken där han bodde.⁶ Rimligtvis bör han därför ha betalt tionde till prästen i församlingen där han bodde när han odlade sin säd där.

Vid 1200-talets slut skulle alltså legodrängar själva betala tionde om de hade sädesodlingar i åtminstone tre landskap eller kanske snarare stift (Skara, Växjö och Uppsala). Hur utbrett bruket faktiskt var går inte att avgöra. Jag har inte funnit några drängar alls omnämnda i de fåtaliga bevarade medeltida tiondelängderna. Under senmedeltiden uppbars tiondet på många håll i riket i form av sämjor, lokala överenskommelser om hur stor fast summa en församling kollektivt skulle betala varje år.⁷ Gustav Vasa förändrade detta så att varje bonde åter skulle betala tionde i proportion till sin skörd (samt att två tredjedelar av detta framgent skulle tillfalla kronan). Huruvida legodrängar med egna odlingar betalade tionde under 1500-talet är dock oklart, även om det finns åtminstone några belägg för detta från slutet av seklet. Enligt en instruktion för rikets fogdar från 1583 skulle dessa ha ”grann och flitig uppseende att rätt tionde måtte bliva utgjort in i kyrkohärbärgen” också av det som legodrängar skördade,⁸ och vid stiftsmötet i Strängnäs året därpå fastslogs att ”ingen skall fördrista sig härefter att innehålla tionde av [...] drängesäd, utan därav såväl som av all annan säd tionde in uti kyrkohärbärgen göra”.⁹ Det borde med andra ord vara möjligt att hitta legodrängar i tiondelängder från slutet av 1500-talet. Jag har dock, som vi såg i kapitlet om legodrängarnas åkerbruk, endast lyckats finna några enstaka exempel på detta, till exempel från Skedevi församling i norra Östergötland, där prästen under några år under 1590-talet noterade att ett antal tiondebetalare var ”husmän och drängar”.¹⁰ Det verkar som att de flesta legodrängar under 1500-talet trots allt lyckades undvika

att betala tionde (även om det är möjligt att deras säd istället fördes till tiondeboden av husbonden och därför registrerades i uppbördslängden under dennes namn).

Tiondebetalande drängar bör hur som helst alltid ha utgjort en minoritet av legofolket. Den som inte betalade tionde var emellertid enligt landskapslagarna tvungen att betala en annan årlig avgift till sockenprästen, omväxlande kallad antingen "tidaköp" (i betydelsen 'betalning för gudstjänst') eller "male" (vilket betydde 'överenskommen avgift'¹¹). Denna avgift nämndes redan vid slutet av 1100-talet i de norska landskapslagarna.¹² Den var sannolikt fortfarande frivillig i början av 1200-talet, då det i Äldre Västgötalagen stadgades att den som ville ge prästen en gåva skulle göra det med två skäppor korn eller en örtug i penningar.¹³ Vid Fjärde Laterankonciliet 1215 bestämdes visserligen att det var syndigt och därför förbjudet för prästerna att kräva ersättning för sina tjänster, men samtidigt beslöt man att varje tidigare frivillig överenskommelse om betalning skulle betraktas som en "lovvärd sedvänja" (*laudabilis consuetudo*) och därför behållas oförändrad framöver.¹⁴ De tidigare frivilliga avgifterna förvandlades därigenom till *oblaciones debitaes*, "pliktgåvor".

I en synodalstatut utfärdad under biskop Brynolfs tid (1278–1317) fastslogs att alla invånare i Skara stift skulle betala antingen tionde eller tidaköp till församlingsprästen, och att den som inte betalade sin avgift i tid var en syndare som därför skulle förvägras nattvarden vid påsk.¹⁵ Följaktligen skulle enligt Yngre Västgötalagen alla som inte skördade minst en vagnslast säd istället betala tidaköp till prästen, åtta penningar om året, vilket visar att den tidigare frivilliga gåvan nu vid seklets slut hade blivit en obligatorisk avgift.¹⁶ Även i Västerås och Uppsala stift blev den årliga avgiften till prästen obligatorisk. Enligt Äldre Västmannalagen skulle legodrängar och legokonor vid påsk betala prästen tidaköp, medan avgiften i Uppland istället gick under namnet male.¹⁷ Däremot fick uppländska präster, i enlighet med kanonisk rätt, inte ta ut någon avgift för legohjons vigsel eller kyrkogång.¹⁸ I Hälsingland bestämdes storleken på malen som en legoman (*mercennarius*) respektive en legokona (*mercennaria*) skulle betala genom en kunglig stadga 1297 (en bestämmelse som sedan upprepades i Hälsingelagen),¹⁹ medan motsvarande bestämmelser infördes i Jämtland av ärkebiskopen

genom en stadga 1303.²⁰ I Linköpings stift skulle däremot en legodräng inte ge prästen någon gåva till påsk eftersom man där istället räknade med att husbonden betalade tionde såväl för sig själv som för sina hjon.²¹

För Åbo stift utfärdade biskopen tillsammans med kungen 1345 stadgor rörande kyrkliga avgifter i Karelen och i Salo och Kemi socknar i norra Österbotten, enligt vilka legodrängar och legokonor ”som inget sår” skulle betala årliga avgifter vid påsk till sin församlingspräst.²² Med befolkningen i Nyland gjorde Åbobiskopen 1373 en överenskommelse som innebar att en legodräng (*mercenarius*) och en legokona (*mercenaria*) skulle betala male till församlingens kyrkoherde (*curator*).²³ Att en motsvarande avgift betalades även i andra delar av Finland framgår av att klockaren vid Åbo domkyrka hade rätt till två penningar vid påsk från varje legodräng och legokvinna som kyrkoherden mottog årliga avgifter av, även om vi inte vet hur stor avgiften till prästen var.²⁴

Jag har endast funnit en bevarad uppgift om male i medeltida räkenskaper. Uppgiften kommer från Funbo socken i Uppland, i vars medeltida kyrkoräkenskaper ingår ett ark med anteckningar om bland annat ett antal personer i församlingen som betalade male något år omkring 1429.²⁵ De flesta av dessa var fattiga hantverkare, mjölnare eller husfolk, men hos Magnus i Gunsta nämndes en legodräng (*famulo*) som betalade en male på 2 örtugar, vilket visar att avgiften höjts något jämfört med 1296, möjligen som en följd av att legofolkets löner hade ökat under den mellanliggande perioden.²⁶

Sedan slutet av 1200-talet var alltså legohjon i åtminstone hälften av Sveriges stift skyldiga att som ”lovvärd sedvänja” erlagga en årlig avgift vid påsk till sin sockenpräst eller annars stämplas som syndare och förvägras nattvarden. I ärkestiftets nordligare delar infördes dessa avgifter omkring år 1300, i Finland först senare under 1300-talet. Avgiften var oftast högre för legodrängar än för legokonor, så att kvinnor betalade mellan hälften och tre fjärdedelar av det som männen skulle betala (vilket kan jämföras med att legokvinnors lön enligt Södermannalagen endast uppgick till 40 procent av männens). Malen eller tidaköpet drabbade alltså kvinnor relativt sett hårdare: i Uppland betalade en legodräng motsvarande 4 procent av legan i male, legokvinnan 7 procent, i Västmanland betalade mannen endast 1 procent medan kvinnan betalade 4 procent och så vidare. Men med tanke på att endast en liten del av lönen

Tabell 14. Legofolks årliga avgifter i form av tidaköp och male till kyrkoherden vid påsk.

	Beteckning	Tidpunkt	Legodräng	Legokona
<i>Medeltiden</i>				
Skara stift				
c:a 1230	gåva	–	2 skäppor / 8 penningar	–
c:a 1300	tidaköp	–	8 penningar	–
Västerås stift				
c:a 1280	tidaköp	påsk	4 penningar	4 penningar
c:a 1320	–	påsk	4 penningar	4 penningar
Uppsala stift				
Uppland 1296	male	påsk	12 penningar	8 penningar
Hälsingland 1297	male	–	2 alnar tyg	1 1/3 aln
Hälsingland c:a 1320	hjonamale	påsk	2 alnar	1 1/2 aln
Jämtland 1303	male	påsk	2 alnar	1 aln
Funbo, Uppland 1429	male	–	16 penningar	–
Åbo stift				
Karelen 1345	–	påsk	2 tredingar säd	1 treding säd
Österbotten 1345	–	påsk	3 bägskinn / 24 penningar	2 bägskinn / 16 penningar
Nyland 1373	male	–	8 penningar	6 penningar
Åbo 1475	–	påsk	24 penningar (?)	–
<i>Efter reformationen</i>				
Gästrikland 1528	påskaränta	påsk	12 penningar	8 penningar
Hälsingland 1528	påskaränta	påsk	13 penningar	9 penningar
Västerbotten 1558	påskamål	påsk	12 penningar	8 penningar
Nyland 1557	dukpenning	–	6 penningar	6 penningar

Anmärkning: Ett streck innebär att uppgift saknas i källan. Källor: Schlyter ÄVgL KyB 19; Schlyter YVgL II KyB 43 s. 95–96; Schlyter ÄVmL KyB 3 § 4 s. 4; Schlyter YVmL KyB 6 § 6 s. 89; Schlyter UL Kirkiu B 7 § 7 s. 33; SDHK 1746; Schlyter HL KyB 10 s. 10; SDHK 2000; E216, UUB; DF 502; DF 503; SDHK 10337; DF 3632; GIR 12/3 1528 (Hälsingland) s. 61; GIR 21/3 1528 (Gästrikland) s. 66; Huss 1899 s. 313; Allardt 1898 s. 73.

verkligen betalades ut i penningar har malen varit en kännbar avgift både för kvinnor och män, i synnerhet som legohjon enligt lagen inte fick legan utbetald förrän på stämmodagen vid pingst medan prästen krävde sin gåva redan till påsk.

Under andra hälften av 1300-talet infördes en ny kyrklig skatt som skulle användas till uppförandet av Vadstena kloster, den så kallade Vårfrupenningen.²⁷ Bakgrunden var att Birgitta i en uppenbarelse hade hört Kristus säga: ”Då ber jag hjälp av allmogen”, det vill säga av alla män och kvinnor i riket som var över 16 år gamla med undantag för tjänstefolk (*famuli*) ”ty att de i sin svett äta sitt bröd, och ty att de ej råda om sig själva”.²⁸ Både skattens allmänna obligatorium och detta undantag var dock omstridda. Enligt kung Håkans bekräftelse 1361 skulle den betalas av alla utan undantag,²⁹ detsamma gällde enligt kung Albrekts bekräftelser 1366, 1367 och 1374.³⁰ Rikets biskopar intygade 1381 att detta hade kungjorts av ärkebiskopen på 1360-talet, då han även hade förkunnat att den som inte betalade var en syndare som därför skulle förvägras nattvarden.³¹ Detta upprepades 60 år senare av kung Kristofer 1442, som hotade den ovillige med att prästerna skulle ”utkräva [Vårfrupenningen] med samma rätt som annan kyrkoskuld”.³² När Karl Knutsson 1450 bekräftade påbudet upprepade han att det var Jesus egna ord till Birgitta ”att hans signade vilja är att var människa i Sveriges rike [...] skulle välvilligen och redligen göra och giva en penning årligen” utan undantag.³³ Först när Vadstenanunnorna, efter att Vårfrupenningens giltighet 1458 hade blivit ifrågasatt, själva förklarade sig om skatten nämndes ånyo Kristus ord att ”de som andra tjänar för sitt bröd” var undantagna,³⁴ vilket sedan medtogs i kung Kristians bekräftelse 1461.³⁵ Legohjon hade då under åtminstone ett sekel avkrävts denna årliga penning till Vadstena under hot om att bli förklarade för syndare om de inte bidrog till den lovvärda sedvänjan.³⁶

Reformationen innebar inte att legofolkets avgifter till den lokale församlingsprästen avskaffades, även om inte mycket är känt om hur de betalades under 1500-talet. Vid Västerås riksdag 1527 beslöts endast att ”brudpenningar, kyrkogångspenningar, likstol etc. tages efter kyrkobalken och icke därutöver”,³⁷ något som sannolikt gällde även male. Däremot skulle prästerna inte längre få neka den som inte hade betalat att få nattvarden vid påsk eller vid andra tidpunkter under året.³⁸ Året därpå ingrep kungen mot dem som hade tolkat riksdagsbeslutet som att tiondet och andra avgifter till prästerna helt skulle avskaffas.³⁹ Bland annat lät han utfärda stadgor för Hälsingland och Gästrikland som bestämde storleken på de ”offerpenningar eller påskaränta” som legodrängar och legopigor

skulle betala till sin sockenpräst.⁴⁰ Att uppgifter om malen trots detta är sällsynta också från 1500-talet beror på att de, eftersom de betalades till prästen personligen, varken redovisades i kyrkoräkenskaperna eller i kronans räkenskaper. Endast i ett fåtal fall, när kronan konfiskerade även prästernas inkomster, finns därför uppgifter om malen i bevarade räkenskaper. Detta skedde i flera fall mot slutet av 1550-talet, då kung Gustav hade planer på att anlägga storgårdar runtom i riket och för det syftet konfiskerade både mark och andra avgifter från prästerna.⁴¹ Så skedde bland annat i Umeå och Luleå socknar, där prästerna 1558 berövades sina gårdar och förflyttades till Uppland, vilket ledde till att "påskamålen" redovisades i kronans räkenskaper fram till 1561 då projektet lades ned och socknarna fick nya kyrkoherdar.⁴² Enligt dessa räkenskaper skulle en legodräng betala 12 och en legokona 8 penningar, vilket var samma nivå som kungen hade bestämt för Gästrikland 1528. De flesta nya kungliga storgårdar anlades dock i Finland, där prästerna ålades att göra årliga förteckningar över dem som betalade.⁴³ Även från Finland finns därför strödda uppgifter om hur stora de årliga avgifterna till prästerna var, som i Borgå län i Nyland där en legodräng och en legopiga 1557 båda skulle betala 6 "dukpenningar" om året, det vill säga detsamma som hade bestämts redan 1373 för kvinnan men något mindre för mannen.⁴⁴ Åtminstone i Norrland och Finland var malen fortfarande i kraft i mitten av 1550-talet, ungefär på samma nivå som ett par sekler tidigare. Till följd av den allmänna prisutvecklingen innebar detta dock att "påskamålen" nu hade blivit en långt mindre betungande avgift för legohjonen än vad den varit den gång då den först infördes som en "frivillig gåva".

Kronans beskattning

På landskapslagarnas tid betalades skatten till kronan normalt endast av bönder, av "var och en som äter sitt eget bröd" som det uttrycktes rörande Roslagen.⁴⁵ I resten av Uppland fanns emellertid en skatt som skulle betalas i penningar också av legodrängar, nämligen en av de fyra "skeppsvister" som utkrävdes efter "mantalet, av bönder och bondsöner, legodrängar och löske män".⁴⁶ Denna skatt var ett tillägg till ett äldre skattesystem som möjligen drabbade landskapets befolkning som ett

straff efter nederlaget i slaget vid Sparrsätra 1247.⁴⁷ I övrigt gällde i Uppland att medan endast den som var bonde skulle betala ”skeppsvist och spannmål” skulle den som inte hade råd med detta vara legodräng och därför istället årligen betala fyra örtugar till kungen.⁴⁸ Om vi utgår från den lönenivå som gällde i Södermanland på 1330-talet avkrävdes en legodräng i Uppland under tidigt 1300-tal alltså motsvarande 11 procent av sin lega i skatt till kungen, skeppsvisten oräknad.

De skatter som nämndes i landskapslagarna kom emellertid ofta att så småningom helt försvinna under medeltidens lopp.⁴⁹ Under 1300-talet kompenserade kronan detta inkomstbortfall genom att istället kräva extraskatter, vilka såvitt känt alltid utkrävdes efter böndernas ”mantal”. Detsamma gällde den reform av skattesystemet som genomfördes på drottning Margaretas tid, då bönderna indelades i kollektivt skattskyldiga gårdar. Ingen beskattning av legodrängar nämns i landslagen, och inga legodrängar hittas följaktligen i de bevarade medeltida skattelängderna.⁵⁰ Det enda undantaget är några notiser om ”läjemän som gods hava av bönder”, som beskattades med tre mark i större delen av Västergötland 1413.⁵¹ Denna skatt, som vi stötte på tidigare i samband med drängarnas åkerbruk, är inte känd från några andra källor. Som redan nämnts är en trolig förklaring till skatten förbudet i Yngre Västgötalagen för bönder att ge sina legomän, som ju drängarna kallades i Västergötland, lönesäd, utsäde som en del av legen.⁵² De böter som skulle utdömas för detta, två mark, har i så fall under det dryga århundradet mellan lagens tillkomst och skattelängdens tid ökat till tre, samtidigt som de på ett för medeltiden karakteristiskt sätt övergått från att vara ett bötesstraff till att bli en stående pålaga, kanske när Magnus Eriksson genom Skarastadgan 1335 proklamerade att böter för ”legohjons brott” som inte var riktade mot en målsägande skulle uppbäras av lagmannen i Västergötland.⁵³ Skatten försvann hur som helst före tillkomsten av 1500-talets kontinuerliga kronoräkenskaper.

Först under 1500-talet utsatte kronan legodrängar återkommande för extra beskattningar. I Norge beskattade överheten särskilt de drängar som hade egna odlingar eller som på annat sätt hade en inkomst vid sidan av lönen.⁵⁴ Detsamma skedde i Sverige, där man vid riksdagen i Örebro 1539, samma år som den tidigaste motsvarande skatten i Norge, beslöt om en ”landsskatt” som legodrängar skulle betala endast om

de hade utsäde ("spannland") eller "ett fritt sköten" (fisknät) i lega.⁵⁵ Trots att kungen i början av 1540 sände sin kansler och några riksråd till tjugonedagsmarknaden i Enköping och distingen i Uppsala för att kungöra skatten kom den såvitt känt aldrig att utkrävas.⁵⁶ Nästa försök var Älvsborgs lösen 1571, då unga karlar och drängar som brukade någon hemmansdel utan att betala skatt skulle beskattas.⁵⁷ Beskattningens detaljer överlämnades emellertid till taxeringsmännens gottfinnande, vilket i praktiken innebar att endast några enstaka legodrängar beskattades: i något fall baserat på sitt utsäde, i andra fall utifrån sin hela egendom på motsvarande sätt som husbönderna. Drängepenningarna 1576 var därför den första skatt som drabbade samtliga legodrängar i riket. Vid ett riksrådsmöte i februari diskuterades problemen med att drängar krävde högre lön än tidigare och dessutom en del av åkern vilket ledde till att de blev "rikare på penningar och spannland" än husbönderna. Lösningen var att straffbeskatta alla de bönders, prästers och borgares drängar som var minst 15 år gamla.⁵⁸ Varje präst ålades att göra en förteckning över drängarna i sin församling och hur mycket var och en av dem betalade, samt att därefter skicka dessa längder till respektive biskop, vilken i sin tur vidarebefordrade längderna till Stockholm.⁵⁹ Fogdarna skulle sedan använda en kopia av registren för att ta upp skatten och därefter inlämna penningar, räkenkap och namnlängder till Kammaren.⁶⁰

Hädanefter blev sådana extraskatter återkommande. Hertig Karl befallde 1578 att drängar som "brukade någon fördel med svedjande" skulle vara med och betala en skatt i säd, och 1581 kungjorde han att legodrängar skulle erlägga "hjälpspannmålen" med "två, tre eller 4 skäppor eftersom var förmår".⁶¹ Utanför hertigdömet ville Johan III 1583 beskatta alla "fullvuxna legodrängar", men denna skatt genomfördes av någon anledning inte i praktiken.⁶² Först 1589 genomfördes därför nästa landsomfattande beskattning av legodrängar. I södra och mellersta Sverige skulle då endast de legodrängar som "sår med bonden eller tjänar till halvнад" betala skatten, medan i Norrland alla legodrängar oavsett avlöningssätt omfattades.⁶³ I praktiken kom dock samtliga legodrängar att omfattas även i stora delar av Västergötland, Småland och Östergötland samt i en del av Västmanland.⁶⁴

Även året därpå, 1590, avkrävdes rikets legodrängar en extraskatt. De drängar som ”bruka åker eller svedjor med bonden” skulle betala mellan 1 och 4 mark (beroende på hur förmögna de var) medan legodrängar som inte hade någon säd i lön av bonden ”och hava intet förvärv annat än sin blotta lön” skulle vara skattebefriade.⁶⁵ I Karls hertigdöme utkrävdes dock skatten av samtliga drängar, även om de som brukade åker eller svedjor skulle betala mer,⁶⁶ och även på andra håll verkar skatten i praktiken ha betalats av samtliga legodrängar.⁶⁷ Århundradets sista extrabeskattnings av legodrängar ägde rum 1596. I städerna skulle då både ”tjänstedrängar som uppbär årslön, oavsett vem de tjäna” och ”kvinfolk, som låta leja sig uti arbete” beskattas, medan man på landsbygden endast beskattade ”var legodräng som tjänar för årslön”, med högre skatt för den som sådde spannland på åker eller svedja samt för de legodrängar i skärgården som fick ”fördelsfisk med bonden”.⁶⁸

Utöver dessa landsomfattande skatter förekom även att lokala avgifter utkrävdes av legofolket. En udda form av böter är känd från Uppland 1554, där en Birgitta dömdes för att ha bränt upp sitt nyfödda barn i en bastuugn, ett barn som hon fått tillsammans med drängen Mickel som tjänade i samma gård.⁶⁹ Birgitta skulle som straff själv brännas på bål, men efter tingsallmogens böner benådades hon istället till hals-huggning. I gengäld skulle varje bonde i häradet göra ett dagsverke vid Uppsala slott och varje legodräng och legopiga betala ett öre var i böter. Detta fall är anmärkningsvärt såtillvida att det låter oss ana en särskild gruppgemenskap eller solidaritet som förenade häradets legofolk.⁷⁰ Ett annat exempel på en lokal skatt som utkrävdes av legofolket är känd genom ett klagomål från allmogen i Sunnerbo härad i Småland mot fogden Lasse Topprid 1563. Han hade tvingat till sig en avgift kallad ”husbondehåll eller hemmansöre” på fyra mark om året av alla ”pigor, konor och drängar som tjäna bönderna”.⁷¹ Även om allmogen vände sig mot avgiften i sig, framhöll de särskilt sitt missnöje över att fogden hade krävt dubbel skatt av en piga samt att han uppburit avgiften av en piga som ”av mänsklig skröplighet” hade ”lätit locka och belägra sig” trots att mannen hade betalt böter för henne. Allmogen kunde ”icke tro, att K[unglig] M[ajestä]t v[år] a[llra] n[ådigaste] herre skulle hava befallt Lasse Topprid så skatta deras legofolk”, och kronans utskickade lovade att åtminstone de legopigor och legodrängar som arbetade hos

Tabell 15. Exempel på extraskatter och lokala pålagor som avkrävdes legofolk under 1500-talet.

År	Namn	Skattesubjekt	Skattesats	Anmärkning
1539	Landsskatten	Legodrängar, med lön i utsäde eller fisk	1 mark	ej genomförd*
1554	Böter	Legodrängar och pigor, i Vaksala härad i Uppland	1 öre	löste piga från elden
1563	Husbondehåll eller hemmansöre	Legodrängar och pigor, i sydvästra Småland	4 mark	lagligheten ifrågasatt
1571	Älvsborgs lösen	Legodrängar, brukar del av hemmanet	lokalt gottfinnande	sporadisk
1576	Drängepenningar	Legodrängar	1 mark	
1583	Hjälpsskatt	Legodrängar	0,5 mark	ej genomförd
1589	Hjälpsskatt	Legodrängar, som sår med bonden, samtliga i Norrland m.m.	1 mark	
1590	Hjälpsskatt	Legodrängar, brukar bondens åker, samtliga i hertigdömet m.m.	1–4 mark 1–2 mark	
1596	Hjälpsskatt	Legodrängar, om lön i utsäde eller fisk Tjänstedrängar i städerna Lejt kvinnfolk i städerna	1 mark + 2 mark 2 mark 1 mark	ej genomförd (?)

Källor: SRA 1539 s. 247; UH 1554:10; Klagomål från Småland 1562, Klagomålsregister vol. 1:3; ÄL; DR; RR 27/7 1583 s. 210; SRA 8/2 1589 s. 817; SRA 1590 s. 948–949; SRA 1595 s. 659–662.

*Annat än i Västerås stad, vilket inte bör ha berört några legodrängar (VmH 1540:1).

änkor skulle vara skattebefriade fram till dess att kungen lämnade slutligt besked i saken.⁷²

Medan legodrängar endast beskattades sporadiskt under medeltiden (i slutet av 1200-talet i Uppland, i början av 1400-talet i Västergötland) drogs de mot slutet av 1500-talet in i den växande statsmaktens garn, förebådande att både drängar och pigor under det följande århundradet skulle göras permanent skattskyldiga. Under 1500-talet var ännu den

grundläggande principen först och främst att jordbrukare och män skulle betala skatt, vilket resulterade i att legodrängar som mottog utsäde som en del av legan återkommande blev föremål för beskattning. Att allmogen i sydvästra Småland var upprörda över husbondehållet 1563 är därför inte så underligt: det var en avgift som saknade föregångare, den var högre än vad kronan senare skulle drista sig till att utkräva av legodrängarna, och dessutom utkrävdes den lika av kvinnor och män, något som också det låg bortom vad kronan än så länge ansåg var rimligt att genomföra. Att samtliga legodrängar skulle beskattas var en nyhet när det genomfördes 1576, då med den särskilda motiveringen att skatten var ett straff för att lönerna hade stigit så under inflationsperioden i decenniets början. På motsvarande sätt var beskattningen av utsädet en form av bestraffning av de drängar som satte sig upp mot den rådande samhällsordningen och strävade efter att komma på lika fot med husbönderna.

Även när kronan endast krävde 1 mark i skatt måste det drastiskt ha försämrat många legodrängars ekonomi. Beroende på om man jämför med den lagstadgade maximilönen 1595 på 8–10 mark om året eller de 3 11/16 mark som gällde i Stockholm 1574, uppgick skatten 1576 till motsvarande 10 procent eller hela 27 procent av årslönen. De höga beloppen understryker att beskattningen verkligen var en form av straff. Lönekraven var för höga, legodrängar skulle inte drista sig att kräva utsäde i lön, och skatterna skulle därför vara så kännbara att de kunde stävja dessa samhällsomstörtande beteenden. Det var först det sena 1500-talets starkare statsmakt som, genom sitt nära samarbete med husbönderna, kunde genomdriva dessa jämfört med medeltiden långtgående anspråk.

Kronans knektar

Detsamma gällde kronans krav på att legodrängar skulle göras till knektar. När arméerna runtom i Europa under 1500-talet hastigt växte övergick man från att rekrytera bönder till att istället främst göra fattiga jordlösa män till soldater. Jan Lindegren har beskrivit detta som att ”fattigdom blev en resurs” för kronan.⁷³ I första hand tvingade man sådana fattiga som sågs som en börda för samhället att bli knektar, men eftersom dessa inte räckte till vände sig kronan istället till de besuttna

bönderna och krävde att dessa skulle ordna fram soldater från ekonomiskt marginaliserade grupper. Bönderna vann därigenom politiskt inflytande genom att de fick bestämma vem som skrevs ut, vilket samtidigt innebar en politisk splittring av allmogen. Efter att först ha tvingat lösdrivarna att bli knektar skrev man nämligen sedan helst ut fattiga arbetare som legodränkar, och bara i sista hand de fattigaste av bönderna.⁷⁴ Låt oss se närmare på hur detta system utvecklades under 1500-talet och hur det påverkade legofolksinstitutionen.

Under Gustav Vasas tidiga regeringstid använde han sig ännu av trogna frälsemän som mellanled för att rekrytera frivilliga "tjänstlösa folk och dugliga karlar".⁷⁵ Efter Dackefejden på 1540-talet började kungen överväga om han borde låta bli att "taga många gifta karlar i tjänsten, med mindre det vore husmän eller sådant sällskap".⁷⁶ Knektar som var besuttna bönder var nämligen svårare att kommendera bort från familj och gård under längre perioder, och dessutom riskerade detta att leda till minskade skatteintäkter för kronan. 1542 lyfte kungen i ett brev till bergsmännen i Dalarna fram hur dessa "uti gammal tid" själva hade tvingats gå ut som knektar och vara länge borta från sina hem, och påpekade den ömsesidiga fördelen med att de slapp detta så länge de bara villigt betalade sina skatter i tid så att kungen kunde använda dessa till knektarnas sold.⁷⁷ Ett annat tecken på att knektar vid denna tid började rekryteras från fattigare skikt, uppmärksammat av Martin Neuding Skoog, är att de från och med 1544 hölls med vapen av kronan, istället för att som tidigare förväntas ha råd att kunna bekosta det själva.⁷⁸

Under det ryska kriget på 1550-talet hade kungen bestämt att han helst ville ha ogifta knektar. För att få tag i dessa förhandlade han nu med de ledande bönderna, något som Mats Hallenberg påpekat innebar ett "explicit erkännande av de svenska skattebönderna som politiska subjekt", samtidigt som de män som personligen berördes av utskrivningarna inte erkändes som sådana.⁷⁹ Ett exempel är när kung Gustav 1555 vände sig till bönderna i Småland med orden "Begär [vi] fördenskull, att I dannemän [... som] hava skickliga unga karlar, ville låta befinna eder välvilliga upplåta oss samma unga karlar uti vår tjänst."⁸⁰ Medan "dannemännen", de redbara bönderna, var kungens motpart i den politiska förhandlingen var "unga karlar" den lokalsamhällets

resurs som kungen förväntade sig att bönderna skulle ställa till hans förfogande.

Under nordiska sjuårskriget på 1560-talet växte armén vidare.⁸¹ Jan Lindegren har uppskattat att antalet soldater som dog årligen under perioden efter 1560 motsvarade ungefär 1 promille av rikets befolkning.⁸² Utvecklingen fortsatte på den inslagna vägen: kungens motpart i förhandlingarna var de bönder som med Hallenbergs ord ”kunde fria sig själva från krigstjänst genom att skriva ut andra personer på bygden”.⁸³ Ett exempel på en sådan förhandling är då representanter för bönderna i Hälsingland 1564 begärde att få ”bliva fria, så att de icke själva måtte gå ifrån hus och hemman emot fienderna [... men] att de eljest ville vara välvilliga att utgöra det mesta folk i vår och riksens tjänst som de kunna”.⁸⁴ Kung Erik accepterade villigt böndernas förslag att de skulle skaffa kronan knektar genom att skicka iväg bygdens obesuttna män, bara de själva förskonades från krigstjänst.

1570-talets reformer

Under Johan III:s tid började kronans krav på knektar uttryckligen riktas mot legodrängar. 1572 gav kungen som vanligt order om att ”antaga i Småland uti vår och riksens tjänst de mesta unga och ogifta karlar som de kunde vara tillbekommandes”.⁸⁵ Sommaren året därpå fick knekthövitsmannen Klemet von Eisleben i uppdrag att samla ihop de utskrivna knektarna, och

förstärka hopen det mesta som möjligt vara kan, antagandes uti vår tjänst alla lösa drängar, som icke vilja låta städja sig hos våra undersåtar [...] De ämbetsmän [dvs. hantverkare] som hava fler drängar än en på deras omkostnad, vare sig ant[ing]en skräddare, skomakare, skinnare eller annat hantverk, de skola sådana drängar upplåta oss till vår och riksens tjänst, eller ock själva draga åstad.⁸⁶

Samma befallning upprepades några månader senare: ”Så vele vi, att du dig därom uti alla måtta beflita skall, att antaga uti vår och riksens tjänst alla lösa drängar som icke vilja låta städja sig hos våra undersåtar.”⁸⁷ Dessa befallningar 1573 innehöll två viktiga nyheter. Dels begränsade

kronan hur många drängar som en husbonde (än så länge dock endast en hantverkare) tilläts ha, dels hotades från och med nu alla män som inte accepterade villkoren som legodräng att istället tvingas ut i krig som knektar.

Dessa påbud återkom följande år i utskrivningsinstruktioner för hela riket: alla de "som äro utan tjänst och icke vilja låta städja sig, både inhyses män och annat sådant parti, dem skola de ock uti vår tjänst uppskriva låta", såväl i städerna som på landsbygden.⁸⁸ Efter att bönderna 1577 beklagat sig över hur utskrivningarna gick till upprepades dessa regler: bönder, torpare och landbor skulle undantas från utskrivning, däremot inte deras "legohjälp".⁸⁹ Gamla bönder och änkor som inte hade fler än två söner skulle förskonas, liksom änkor som endast hade en enda legodräng. Däremot skulle den bonde som hade fler än "en eller två legodrängar", präster som hade fler än tre legodrängar samt borgare som hade fler drängar i tjänst än vad de behövde inte kunna försvara dem från utskrivning. Likaså skulle inhysesmän utskrivas, och de "som låta leja sig hos bönderna uti dags- eller veckotal, och icke vilja städja sig till årstjänst, skola ock utskrivas, så många vi och riket behöva". Denna princip upprepades i en ny utskrivningsordning 1583, då de ansvariga tjänstemännen ålades att "uppspana och uti vår tjänst antaga de drängar och andra lösningskarlar som gå i bygden och icke vilja låta städja eller leja sig av bönderna eller andra".⁹⁰

Hur stort genomslag fick de anbefallda rekryteringsmönstren i praktiken? För Bygdeå socken i Västerbotten har Lindegren för början av 1600-talet visat att ungefär 80 procent av de utskrivna var antingen bondsöner eller drängar, samt att de bönder som trots allt skrevs ut i hög utsträckning köpte sig fria från knekttjänsten genom att leja ersättare.⁹¹ För 1500-talet är det svårt att göra liknande studier eftersom de flesta bevarade utskrivningslängder inte nämner något om knektarnas sociala ställning. Jag har endast funnit två undantag. Det ena är ett antal utskrivningslängder från Finland 1558 som förtecknade nyantagna knektar som skulle användas i Gustav Vasas pågående ryska krig. I tre socknar i södra Österbotten utskrevs detta år 112 "unga karlar och bondedrängar", i tre socknar i Egentliga Finland utskrevs 57 "bondedrängar" (varav en "var för liten" och därför frigavs), i Satakunda utskrevs 381 "bondsöner och drängar" (vartill ytterligare 73 personer tog tjänst mot betalning), medan

man i nio socknar i Tavastland konsekvent skilde mellan de knektar som var "tjänstedrängar" och resten (vars ställning inte angavs). I de senare socknarna var 15 procent av de 444 knektarna tjänstedrängar.⁹² Uppenbarligen hade man redan under dessa utskrivningar i linje med kungens övertygelse och överenskommelser med allmogen övergått till att förskona bönderna och istället skrivit ut "skickliga unga karlar", vilket gjorde att utskrivningsbördan främst föll på böndernas söner och legodrängar.

Det andra exemplet är en utskrivningslängd omfattande fyra häradar i Västmanland 1592.⁹³ Av de 46 knektar som i slutet av juni utskrevs där angavs 22 personer vara drängar, 3 hantverkare och 4 bo "hos" en bonde, medan 17 personer endast uppgavs med namn och därför kan ha varit antingen bönder, bondsöner eller drängar. Därutöver lovade bönderna att skaffa fram ytterligare sex knektar genom att erbjuda dem betalning. Frånräknat vakanserna var detta år alltså minst 48 procent av de nyutskrivna knektarna i området drängar och minst 66 procent obesuttna (inklusive hantverkare och de som levde "hos" bönder). Kronans efterfrågan på just ogifta och fattiga knektar fick alltså betydande genomslag.

Hallenberg sammanfattar utskrivningspraktikens förändring under 1500-talet som att "Gustav Vasas fänikor med självförsörjande allmogeknektar förvandlades till en stående armé av tvångsutskrivna soldater från lokalsamhällets periferi" och "[s]tatens krigspolitik öppnade därmed möjligheter för de bofasta skattebönderna att stärka sin ställning gentemot andra grupper i lokalsamhället".⁹⁴ Det är en utveckling som motsvarar den vi tidigare såg gällande legofolkets löner, och den ligger i linje med vad som beskrivits för andra tidigmoderna stater som England, där *the middling sort* uppkom som en social grupp vars intresse i allt högre grad sammantvinnades med statsmaktens och vars ekonomiska resurser och kontroll över lokalsamhället omvandlades till politiskt inflytande.⁹⁵ Detta är en central del av den tidigmoderna statens politiska historia: hur bönder kom att monopolisera allmogens politiska inflytande både i lokalsamhället och i riksdagen på bekostnad av de obesuttna.⁹⁶

Den militära utvecklingen resulterade alltså i ett par betydelsefulla förändringar av legofolksinstitutionens spelregler. Från och med 1573–1574

hotades den man som inte ville låta städja sig som legodräng med utskrivning, vilket innebar att det friare arbetet för dags- eller veckolön blev förenat med livsfara. Det var en kraftig skärpning av det äldre tjänstetvånget i och med att den som inte accepterade att bli legohjon nu med kronans starkaste tvångsmedel istället kunde tvingas att våga sitt liv som knekt. Att det hade effekt relativt omgående framgår av att man redan 1577 började skriva ut knektar hos de bönder som kronan ansåg höll sig med för många drängar, drängar som dessa alltså de föregående tre åren hade skyddat från utskrivning. Ett annat tecken på utskrivningsshotets effektivitet finns i den dalkarlarnas klagan 1595 som vi mötte i avsnittet om maximilönerna: eftersom kriget mot Ryssland hade tagit slut krävde de fattiga männen nu inte bara högre löner utan dessutom att få arbeta för dags- eller veckolön istället för som legodrängar.⁹⁷ Så snart hotet om utskrivning var undanröjt fick husbönderna väsentligt svårare att tvinga obesuttna män att ta emot lega.

Att kronan inriktade sig på att skriva ut legodrängar till knektar innebar att man kunde börja gynna vissa husbönders arbetare genom gunstiga privilegier. Under Erik XIV:s tid höjdes röster för att kronans egna arbetare borde vara undantagna från utskrivning, som när fogden på Brånäs gård i Östergötland 1566 klagade att han endast hade tre legodrängar och fyra fiskare kvar och "[b]egär att de som utskrivna är måtte bliva där vid gården och akta K[unglig] M[ajestäts] gagn".⁹⁸ Adeln beviljades genom de kungliga privilegierna 1569 allmän frihet från utskrivning för arbetarna vid sina sätesgårdar och vid de gårdar som låg mindre än en mil därifrån,⁹⁹ medan hertig Karl 1582 beviljade bergsmännen på Värmlandsberg utskrivningsfrihet för deras legodrängar.¹⁰⁰ Till och med bönder började hävda att de genom utskrivningsordningarna kunde skydda legodrängar från utskrivning (upp till det tillåtna antalet), som när en Hans Larsson i Östergötland 1596 klagade över att hans dräng Olof hade blivit utskriven därför att nämnden (som skötte utskrivningen) inte visste att Hans hade lejt drängen redan innan utskrivningen.¹⁰¹ Möjligheten för husbönder att erbjuda vad som senare skulle komma att kallas "laga försvar" gav dem uppenbarligen, åtminstone under krigsår (vilket ju kom att bli det normala under 1600-talet), ett stärkt förhandlingsläge gentemot de utskrivningsshotade drängarna.¹⁰²

Taket för hur många legodrängar en husbonde fick skydda från utskrivning, liksom en tilltagande brist på män mellan 20 och 40 år, kan mot slutet av 1500-talet ha fått till följd att den husbonde som behövde fler arbetare istället lejde fler yngre män som drängar. Detta skulle i så fall ha inneburit att kronans krav på knektar indirekt ledde till att legofolksinstitutionen blev mer ungdomsbaserad. En annan trolig konsekvens, känd från andra europeiska länder, är att de utskrivna männen istället ersattes av kvinnor, något som vi i föregående kapitel anade var fallet i Luleå redan 1559 och som bekräftas av tidigare forskning om antalet pigor respektive drängar under 1600-talet.¹⁰³ Med tiden ledde detta till en hårdnad konkurrens husbönderna emellan om den begränsade resurs som legofolkets arbete alltmer blev: mellan det behov av drängar som storbönderna hade för att få arbetsåret att gå ihop, adelsmännens behov av arbetskraft vid storgårdarna och kronans eget behov av legofolk till gruvor och slott. Det är till frågan om hur kronan gick tillväga för att fylla det egna behovet av arbetare – vid sidan av soldaterna – som vi nu närmast vänder oss.

Kronans legofolk

Att kronans storgårdar och gruvor växte snabbt både till antalet och till storleken under Gustav Vasas och hans söners tid innebar att dess behov av arbetare expanderade kraftigt.¹⁰⁴ Enligt kronans egna överslag fanns det i mitten av 1570-talet 4 000 arbetare på olika nivåer inom lokalförvaltningen, en siffra som dock inte innefattade Karls hertigdöme, det kungliga hovet eller kronans knektar.¹⁰⁵ Minst en procent av rikets vuxna befolkning var alltså vid denna tid statsanställda, även om förstås bara en del av dessa var legohjon.

Från och med mitten av 1500-talet är det möjligt att studera hur kronan gick tillväga för att få tag på arbetare. Det verkar ha varit underförstått att det ingick i fogdens arbetsuppgifter att få legofolk till gårdarna, i likhet med vad som var fallet både vid medeltida storgårdar och vid adelns säterier, vilket framgår av den kungliga korrespondensen då fogdar av en eller annan anledning vid enstaka tillfällen behövde påminnas om detta.¹⁰⁶ År 1563 utfärdade kung Erik en allmän instruktion för fogdarna att de skulle skaffa så mycket legofolk till gårdarna som behövdes för

”att bruka och bärga åker och äng”.¹⁰⁷ Kungen kunde emellertid i vissa fall direkt blanda sig i anskaffningen av arbetare genom att instruera fogdar att skicka legofolk till andra gårdar som behövde dem bättre,¹⁰⁸ som då han befallde att ett antal legodrängar 1548 skulle skickas från Stockholm till Vadstena samt ”något gott arbetsfolk, finnar eller andra” från Stockholm till Gamla Silvberget i Dalarna.¹⁰⁹ Fogdar vände sig också till kungen för att få hjälp att ”förskaffa något legofolk dit till gården” när de ansåg att arbetare behövde hämtas längre ifrån.¹¹⁰ Medan kronans fogdar rekryterade arbetare på lokal nivå i likhet med andra storgårdsfogdar drog man alltså också nytta av den riksomspännande organisationen för att omfördela arbetare till gårdar eller gruvor med arbetskraftsbrist.

Legofolk från Finland

Kronan inriktade sig särskilt på att skaffa arbetare från Finland till kronans gårdar i Sverige. Man hyste uppfattningen att det i Finland fanns ett stort befolkningsöverskott som borde nyttjas genom att styra om den utvandring som riktade sig mot Livland till Sverige istället, i synnerhet till kronans bergsbruk.¹¹¹ Våren 1543 befallde kung Gustav fogdarna i Finland att ”skaffa” 180 legodrängar och legokvinnor som skulle skickas över till Sverige ”med första öppet vatten” för arbete på bland annat Gripsholm.¹¹² Året därpå angavs i löningsregistret vid Stockholms slott en hemsocken i Finland för ett drygt trettiotal legodrängar.¹¹³ Ytterligare ett år senare noterades i slottets räkenskaper att fogden givit 150 legodrängar ”som nykomna voro ifrån Finland” ett par skor var.¹¹⁴ Hösten 1549 gav kungen en ladugårdskarl i uppdrag att resa till Finland för att ”förskaffa oss där uti vår tjänst något gott legofolk, som väl kunna umgås med mossdikningar och göra där åkrar av”.¹¹⁵ Ståthållaren på Viborgs slott uppmanades att vara behjälplig i att finna och transportera över dessa arbetare. Några dokument från transporterna har jag inte funnit, men i ett löningsregister från Stockholms slott 1550 anges för 167 legodrängar vilken socken i Finland de kommit ifrån.¹¹⁶ Från de flesta socknar kom endast någon enstaka legodräng, men från några socknar hade kronan hämtat fem till sju och från Jääskis i Karelen hela 24 män. Merparten av drängarna arbetade enligt registret vid slottet

eller dess ladugårdar, några dock vid tegelbruket eller vid kalkbrottet på Värmdö. Andra skickades vidare till andra gårdar. Ett tjugotal drängar som hade arbetat vid tegelbruket i Stockholm sändes i mitten av juni ned till det pågående slottsbygget i Vadstena, ett tjugotal andra (som anlände under våren) tillbringade bara en halv vecka i Stockholm innan de transporterades vidare, hälften till kronans bergsbruk i Hade i Gästrikland, den andra hälften till gruvan i Sala. Att dessa drängar trots det korta uppehållet i Stockholm ändå registrerades i löningsregistret berodde på att slottsfogden förbarmade sig över dem eftersom ”de hade intet på sig”, varför han gav dem skor inför den fortsatta resan.

Året därpå, 1551, utfärdades en kunglig befallning att en ”hop” legofolk skulle skickas över från Finland till Sverige eftersom ”mest arbetsfolk utdött” där på grund av det föregående årets pest.¹¹⁷ Även nu skickades ett ombud med motsvarande uppdrag över till Finland,¹¹⁸ varefter kungen ett par månader senare glädjande kunde meddela att ”en stor hop arbetsfolk” hade anlänt från Finland till Stockholm som ”man utdela skulle både till våra och kronans berg, sammalunda till våra slott och gårdar”.¹¹⁹ Han tillade surt sin förundran över att det på många håll ännu inte hade utdelats något folk, särskilt som ”vid Salberget stor nöd är om arbetsfolk”. Någon månad senare lät kungen dock meddela fogden i Uppsala att denne skulle få legofolk från Stockholm ”som nu äro komna ifrån Finland”.¹²⁰

På våren året därpå skrev kungen till fogden i Finland att han skulle skicka över några legokonor och legodrängar till Örbyhus efter det att gårdsfogden där hade informerat kungen om hur många arbetare han behövde.¹²¹ Detta resulterade i att en skeppare förde över ”något legofolk” från Finland till Väddö vilka sedan fördes vidare genom Uppland till gården.¹²² I början av 1553 vände sig kungen till fogdarna i Finland och beklagade sig över att de tog emot ”mutor och gåvor” av legofolk för att dessa skulle få stanna hemma. Detta hade enligt kungen lett till att han hade fått över alldeles för få arbetare och endast sådana ”som föga duger”. Fogdarna befalldes nu att ”skaffa oss gott, dugligt folk”, förbjöds att ta emot mutor samt skulle sända över årliga sammanställningar ”uppå allt det folk du av din befallning hit utöver sänder”.¹²³ Kungen hade med andra ord på 1550-talet börjat förvänta sig årliga transporter organiserade av fogdarna av finskt legofolk över till Sverige.

Mitt under kriget mot Ryssland befallde kung Gustav i augusti 1556 hertig Johan att han ”uti alla län i Finland” skulle samla ihop ”en hop av det folk som där äro och icke tjänliga äro till krigsfolk” eftersom kungen behövde arbetare vid kronans bergsbruk i Lindesberg samt vid Östra och Västra Silvbergen i Dalarna.¹²⁴ En vecka senare upprepade kungen att ”allt det folk, både ungt och gammalt, som till krig icke tjänligt är” skulle skickas från Finland till kronans bergsbruk, slott och gårdar i Sverige eftersom ”allestädes stor bräck på legofolk [är] för den sjukdom här allestädes nu vankar”.¹²⁵ Särskilt i Viborgs län trodde kungen att det fanns många män som bara gick runt och tiggde trots att de ”eljest äro helbrädda och starka nog att tjäna sin kläde och föda med arbete” och som fogdarna därför befalldes att samla ihop och skicka över till Sverige, där de skulle fördelas mellan bergsbruket, slotten och gårdarna samt ”ibland den menige man, som ock storligen hjälpbehov hava”.¹²⁶ (Detta är för övrigt det enda kända tillfälle då kronan ingrep för att transportera arbetare från en del av riket till en annan för att tillgodose böndernas behov av arbetskraft.) Hertigen lät följaktligen sända ut en befallning till alla fogdar i Finland att de skulle ”låta antaga uti tjänsten allehanda legofolk som till krigsfolk icke befinnes vara tjänligt och förskicka det med allra första utöver till Sverige”.¹²⁷ Åtminstone i Nyslotts län skulle fogden ”låta uttaga [...] det mesta legofolk som där står till att bekomma” samt utse en man ansvarig för att transportera dem till Sverige så snart som möjligt ”med skäligen nödtorfter”.¹²⁸

Ett par år senare, 1558, fick frälsemannen Gustaf Johansson (Tre Rosor) hertigens tillåtelse att ”antaga tjänstefolk” i Finland för att föra över dem till arbete i Sverige.¹²⁹ Ett par månader senare gav kungen fogden i Viborgs län en befallning att han både där och i Nyland ”uppspanar det mesta legofolk han kan överkomma och förskickar dem sedan hit utöver”.¹³⁰ Senare samma år befallde hertig Johan fogden i Tavastland att ”upptaga några tjänstedrängar” som skulle skickas över till arbete för hertig Erik, ett antal som senare preciserades till 60,¹³¹ medan Erik själv samma höst befallde fogden i Helsingfors att denne skulle ”förskaffa” legofolk till hans slott och gårdar.¹³² För att genomföra detta sände hertigen över en man som hade i uppdrag att ”bekomma uti Finland legofolk till hans furstlig nådes [dvs. hertigens] slott och gårdar”, vilket han skulle få hjälp att genomföra av ståthållaren på Viborg.¹³³ Även

senare under seklet finns exempel på att kronan transporterade arbetare från Finland till Sverige.¹³⁴ Fogden i Dalarna vände sig 1566 till kungen med en begäran att han skulle få 12 finnar ”som skola arbeta i gruvan” (vilket kungen dock besvarade med att istället skicka honom danska krigsfångar),¹³⁵ medan Johan III år 1569 lät ”beställa att en hop arbetsfolk ifrån Finland” som snarast skulle skickas till gruvan i Sala.¹³⁶

För att kronan skulle kunna få arbetare från Finland inskränkte man vid flera tillfällen den finska befolkningens alternativa möjligheter till utvandring. Samtidigt som kung Gustav i april 1551 beställde en ”hop” arbetare från Finland, förbjöd han legofolk att bege sig från Nyland till Reval eller till andra utrikes orter.¹³⁷ Sommaren 1556, då kronan på grund av grasserande sjukdomar i Sverige försökte få arbetare från hela Finland, befallde kungen hertig Johan att belägga all utvandring från Karelen, Nyland eller Egentliga Finland till Reval eller Livland med dödsstraff,¹³⁸ vilket hertigen strax lät kungöra.¹³⁹ Även 1558, då både kungen och hertig Erik skaffade sig arbetare från Finland, lät Gustav utfärda ett förbud för legofolk att utvandra till Livland.¹⁴⁰ Under Johan III:s tid utfärdades åter förbud för ”tjänstefolk, både män och kvinnspersoner” att utvandra från Finland till Tyskland eller till andra utrikes orter (annat än till nyligen erövrade ryska och livländska områden).¹⁴¹ Kronans strategi gick alltså genomgående ut på att minska legofolkets möjligheter till alternativa utkomster, snarare än att göra migration till Sverige mer attraktivt.

Drängutskrivningar

Hur fogdarna i praktiken skulle gå tillväga för att rekrytera legofolk nämns inte i de kungliga befallningarna, mer än att de skulle ”skaffa”, ”förskaffa”, ”uppspana” eller ”upptaga” legofolk som kunde ”förskickas” till Sverige eller ”utdelas” till kronans gårdar. Det rörde sig inte om något som liknade fritt ingångna avtal mellan husbonde och legohjon. Vi såg ovan att kungen 1553 ansåg att många legohjon mutade fogdar och skeppare för att komma undan transporten och arbetet, något som bär vittnesbörd om att arbetsrelationen inte hade inletts frivilligt.¹⁴² De belägg som finns för hur kronans fogdar gick tillväga vittnar i själva verket om strategier liknande dem som användes för att få tag i knektar: fogdarna förhandlade nämligen med och ställde krav på de

besuttna bönderna. Ett exempel är att Johan III år 1571 gav fogdarna i Salbergets län befallning att ”förhandla med våra trogna undersåtar [...] att komma oss och kronan till hjälp och utav varje socken utgöra en eller två starka drängar eller karlar”.¹⁴³ Samma år hade i Satakunda drängen Jakob Kristoffersson blivit ”utnämnd” av socknen att arbeta på Kumo gård.¹⁴⁴ En annan variant på överenskommelse är känd från Hagunda och Lagunda härader i Uppland, där allmogen 1589 ålades att endast betala penninglönen för tre drängar vid gruvan i Sala, medan kungen stod för kosten och ordnade fram själva arbetarna.¹⁴⁵ I Östergötland hade ”menige man” i Skedevi socken 1587 kommit överens med kronan om att skicka två drängar till Norrköpings gård, och hotats med att om de inte lydde skulle de själva tvingas arbeta så många dagsverken som drängarna totalt skulle ha utfört.¹⁴⁶ Ett annat exempel på att bönderna kunde undgå att själva arbeta för kronan genom att skicka drängar kommer från Sollentuna och Vallentuna härader i Uppland: bönderna därifrån anhöll vid riksdagen 1582 om att få befrias från arbetet med trädesplöjning, skörd och slåtter vid kronans gårdar.¹⁴⁷ Kungen svarade dem nämligen att om ”bönderna ville förskaffa så många legodrängar och legofolk till ladugårdarna som nödtorften kräver till att bruka åkern” skulle de precis som de ville i fortsättningen själva slippa arbetet.

Från Karls hertigdöme har Lennart Hedberg funnit flera exempel på regelrätta ”drängutskrivningar” av legofolk under 1580-talet. Fogden skulle 1583 förhandla med allmogen i Valle härad om drängar och pigor till Höjentorps gård, medan ståthållaren Schering Eriksson uppmanades att undersöka ”vad råd kunna vara till drängar” och ”uppå vilka hemman drängar i förråd äro”.¹⁴⁸ I Edsbergs härad i Närke ledde utskrivningen av legofolk till konflikt mellan två bönder år 1600, då nämndemannen Dan vid kyrkan en söndag ”något efter [den dagen då] nämnden hade utnämnt legofolk till slottet” blev approcherad av bonden Håkan som ”trätte” på Dan ”för det pigan [h]an utnämnt ifrån honom”.¹⁴⁹ På detta svarade Dan undvikande: ”Jag gjorde [det] icke allena”, varvid Håkan brusade upp och hotande utbrast: ”Är jag blyger, inte ska du för den skull taga folk ifrån mig!” Då avbröt en annan nämndeman dem med orden: ”Håkan, håll upp, håll upp, låt icke så om kyrkodagen!”

Det finns ytterligare exempel på att fogdar anklagades för att ha tagit mutor vid legofolksutskrivningarna, vilket understryker hur oönskat

arbetet för kronan var. Fogden Kjell Nilsson i Ångermanland anklagades 1557 för att han, då han ”näm[n]de något arbetsfolk till Kungl: Matt:s arbete”, hade lovat ”en part av de rikaste bönder” att om de bara betalade honom så skulle de slippa undan arbetet genom att han istället skickade sina egna drängar.¹⁵⁰ Ett annat exempel är när underfogden Nils Olofsson i Västergötland 1578 anklagades för att ha ”tagit många mutor och gåvor av gemene drängar i Gudhems härad, på det att de icke skulle föras till Älvsborg”.¹⁵¹ Ett sista exempel kommer från Södermanland 1596, där det gick rykten om att fogdekarlen Nils Jonsson hade tagit emot mutor i form av penningar, ål och annan fisk ”för det folk som skulle uttagas till slottets [Gripsholms] behov”.¹⁵² När detta togs upp på tinget förmåddes dock en bonde att ta tillbaka sitt tidigare påstående att Nils hade tagit åt sidan en dräng och en piga som ”varit nämnda till slottet” och gjort dem till sina egna legohjon.

Av dessa fall framgår att kronan mot slutet av 1500-talet fick arbetskraft till sina slott och gårdar genom att ålägga bönderna i härader eller socknar uppgiften att ”förskaffa”, ”utnämna” eller ”uttaga” ett visst antal drängar eller pigor. De tidigaste exemplen kommer från 1550-talets Finland och Ångermanland, men i takt med att källmaterialet blir rikligare från och med 1570-talet framgår att bruket då var spritt över stora delar av riket, med belägg också från Uppland, Närke, Södermanland, Västergötland, Östergötland och Satakunda. Eftersom det ålåg fogdarna att skaffa arbetare genom lokala överenskommelser finns för det mesta endast uppgifter i källorna då till exempel en fogde anklagades för att ha tagit emot mutor. Vi kan därför vara säkra på att bruket med tvångsutskriften arbetskraft till kronans gårdar och gruvor var långt mer spritt än vad som framgår av de tillfällen då det undantagsvis nämns i de bevarade källorna.

Kronan vände sig därtill vid några tillfällen till bönderna för att tvinga samtliga fattiga som inte ville ta emot lega till arbete för dess räkning. 1574 beordrade kungen sina ”trogna undersåtar” i Uppland och Västmanland att hjälpa fogdarna att samla ihop ”de många husmän och lösningskarlar, desslikes annat parti som gå på sin egen hand” som inte betalade skatt utan var ”den menige man till hinder och skada”.¹⁵³ De tilltänkta arbetarna själva uppmanades att ”oförsumligen förfogandes sig till den ort dem förelagt bliver, såframt de vilja undvika vår ogunst och

tillbörliga straff”. Samma månad preciserade kungen sin befallning till fogden i Svartsjö län i Uppland att ”alla de husmän och lösningskarlar [...] och andra som gå på sin egen hand kring om landet och ingen tjänst haver” skulle skickas till arbete på det pågående slottsbygget, ”[m]en var några vore som med motvillighet och olydnad [...] och icke vilja med godo bliva vid Svartsjö till arbete, då skall du förskicka dem välförvarade till Salberget”.¹⁵⁴ Liksom i fallet med knektutskrivningarna samma år skulle alltså alla de män som inte genast tog tjänst som legodränkar istället tvingas till arbete för kronan, och bönderna ålades att vara behjälpliga i genomförandet av detta. Den gemensamma nämnaren för alla dessa kronans sätt att skaffa sig arbetare och knektar var att kungen och fogdarna vände sig till de besuttna bönderna som förhandlande motpart. Det var till bönderna som kraven på arbetare och knektar riktades, och bönderna förskonades från att själva gå ut i krig eller slita på kronans åkrar mot att de organiserade ”uttaget” och försåg kronan med de män den behövde. I gengäld fick husbönderna lättare att få tag i legodränkar genom kronans hot om tvångsutskrivning av alla tjänstlösa ”husmän och lösningskarlar”.

Återblick

Detta kapitel har främst behandlat utvecklingen under 1500-talet. Till skillnad från vad som är fallet i flera av de andra studierna beror detta inte främst på att antalet bevarade källor växer kraftigt under just denna tid (vilket det visserligen gör) utan på att den tidigmoderna staten, själv i omätligt behov av arbetskraft, grep in och förändrade maktbalansen i relationen mellan legohjon och husbonde. Under medeltiden såg vi att legofolks främsta relation med överheten var med den lokale församlingsprästen, vilken krävde ekonomiska bidrag i form av tionde och tidaköp eller male, medan kungens ekonomiska utbyte av legodränkar ännu var begränsat till enstaka områden och tider.

När Gustav Vasa under första hälften av 1500-talet reformerade skattesystemet gjorde han det genom en beskattningsmodell som utgick från jorden. Bönderna blev de undersåtar som kronan hade ett direkt intresse av att förhandla med om skatter och ”hjälp”, medan agrarsamhällets obesuttna grupper blev politiskt marginaliserade. När kronan

sedan under andra hälften av 1500-talet behövde få tag i arbetare till sina gårdar och soldater till den växande armén, samt dessutom ville öka sina inkomster genom att tvinga även obesuttna som legodrängar att betala extraskatter, var det följaktligen till bönderna som kungarna vände sig. Bönderna förde överhetens krav vidare ned till de obesuttna, fick i gengäld se beskattningar som syftade till att bestraffa och stävja legodrängarnas hotande lönekrav, samt slapp att själva gå ut i krig och arbeta på kronans storgårdar. Dessutom gjorde kronan det lättare för bönderna att få tag i arbetskraft, någon gång genom att man överförde tvångsrekryterade arbetare från Finland, men främst genom att man vid mitten av 1570-talet införde ett tjänstetvång för alla obesuttna män. Den som inte tog emot den lega som erbjöds hotades nu med utskrivning till arbete i gruvan i Sala, till kungens slottsbyggen eller till kriget i Ryssland.

Jag har tidigare föreslagit att kronans arbetskraftsbehov i början av 1600-talet intensifierade och omformade legofolksinstitutionen, åtminstone på lokal nivå.¹⁵⁵ Denna tes rörande kronans betydelse för legofolksinstitutionen kan nu fördjupas och bekräftas. Kronan hade behov av tusentals arbetare, soldater såväl som legofolk. Det är sannolikt att dessa behov, åtminstone från 1570-talet och helt säkert under 1600-talet, kraftigt påverkade böndernas möjligheter att leja åtminstone legodrängar. Samtidigt försämrade kronan kontinuerligt möjligheterna att försörja sig som hantverksdräng, husman eller daglönare genom att utsätta dessa grupper för hot om tvångsutskrivning. Lägg därtill att legofolksinstitutionen återkommande var föremål för statsmaktens förhandlingar med allmogen – det vill säga med de besuttna bönderna, husbönderna. Även om agrarsamhället naturligtvis var delat redan under medeltiden mellan dem som ägde jord och dem som inte gjorde det, mellan dem som var husbönder och dem som var tvungna att vara legohjon, tillförde kronan under 1500-talet en dimension av politisk underordning, där kommunikationen och inflytandet begränsades till husbönderna. Detta resulterade i reformer av legofolksinstitutionens regler under 1500-talet, vilka skulle komma att skärpas ytterligare under 1600-talets fortsatta politiska förhandlingar: möjligheten för husbönder att ge legofolk laga försvar, kronans behov av en viss typ av arbetare som uppfylldes genom utskrivningar (vilket lämnade kvinnor och yngre män kvar till övriga husbönder), ständig beskattning även av de obesuttna, och

så vidare. Även om överheten i form av den tidigmoderna statsmakten under 1500-talet ärvde en redan månghundraårig legofolksinstitution omformade den institutionen efter sitt och husböndernas tycke och lade därigenom grunden till det system som vi känner från senare århundraden.